

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ ब्रह्मादेवानामित्याद्यर्थवर्णोपनिषदस्याविशेषासंप्रदायवृत्तत्वरूपपर्यंतं ह्यणीसंबंध
 त्रैमाहावेवाहस्यमेवस्तुत्यर्थमेवं हि मद्रुद्रिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणां परमसत्त्वाविद्येति श्रोतुं बुद्धिप्र
 रोचनाय विद्यामदीकरोति स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादृशप्रवर्तयुरिति प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाध
 नत्वं नृणः संबंधमुत्तरत्र वक्तुं ते ॥ त्रिष्टुते दुदयग्रंथिरित्यादिना त्रयवापरायां मृगवेदादिसहस्रायां वि
 धिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणा विद्यादिदोषनिवर्तव्यत्वं नास्ति इति स्वयमेवोक्त्या परापरविद्याजैव
 रणपूर्वकमविद्यायामन्तरेवर्तमाना इत्यादिना ॥ तथा पराप्रति साधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुण
 सादकत्वा ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोका नित्यादिना ॥ प्रयोनं चासत्कृतीति ब्रह्मवेदब्रह्मैव उवति ॥ पराभूतापि
 सुखाति सर्व इति ब्रह्मा तमात्रेययपि सर्वमिष्टमिष्टमधिकारतथापि सत्यामनिष्टेव ब्रह्मविद्यामोहसाधनं न ब्रह्म
 दितेति जैहययं यरंतः सत्यामयोगादिति ब्रह्मवन्दयति ॥ विद्या ब्रह्मविरोधाच्च न हि ब्रह्मात्मैव त्वदशनिन सदक
 मस्वप्नेपि संपादयेत्तुं शक्यं ॥ विद्यायां ब्रह्मविरोधात्तत्वात्तत्त्वमसिद्रोचयानुपपत्तिः ॥ य
 द्वा दृष्टेषु ब्रह्मविद्यासम्पदायवृत्तत्वादिनिर्गुणतस्मिन्तन्मायं बाधितमुत्तदुते ॥ न हि विधिगतेनापि तमः प्र
 काशयोरेव त्रसंभवः शक्यते वृत्तं क्रिमुतलिंगैः केवले रित्येवमुक्तसंबंधप्रयोजनाया उपनिषदोत्पद्यं विवराणमार

ब्रह्मात्मैव ब्रह्मणः प्राज्ञा मथ वधिराहुर्वसु वा योक्तवान्गिरेः अंगिरः नाम्ने ब्रह्म ११ विद्यां

मु० ज्ञा० न्यते। यद्वा ब्रह्मविद्यामुपयंत्यात्मभावेन श्रद्धां कृत्वा पुरस्सरः संतस्तेषां गर्जन्मज्जरारोगीद्यनर्थपूगी निशातयति प
रं ब्रह्मगमयत्यविद्यादिसंसारं हारणं चात्यंतं मरसादयति विनाशयतीत्युपनिषदुपनिषदस्य सदेवमर्थस्मरणा
त्। ब्रह्मापरिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिरोत इति देवानां द्योतनवता मित्रादीनां। प्रथमो
गुणः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रेवासंबन्धवानिष्टाक्तः संख्यब्रह्मातंत्र्येणेत्यभिप्रायः॥ नयथा धर्माधर्मवशात्संसारिणो न्येडा
यंते यो सावतींद्रियोऽग्राह्य इत्यादि स्मृतेः विश्वस्य जगतः ब्रह्मोत्पादयिता। नुवतस्योत्पन्नस्य गोप्तापाजयितेति वि
विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये। स एव प्रख्यातमद्वैतो ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां येनाह
रं पुरुषं वेद सत्यमिति विशेषणं परमात्मविषमादिसा। ब्रह्मणा वाग्रजं नोक्तेति ब्रह्मविद्या। तां सर्वविद्यां प्र
तिष्ठां सर्वविद्यां प्रिष्टुं किं देवता सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः॥ सर्वविद्यावेद्यं वा वस्तु नखे वहायत इति येनाश्रुतं
श्रुतं च वत्तुमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः। सर्वविद्याप्रतिष्ठापितिवस्तौति विद्यामथ वयि ज्येष्ठेष्टुना
यप्रादु। ज्येष्ठेष्टुना सौष्ठवश्चानेष्टुष्टु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्टु न्यतप्रस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रभु रवेष्टुर्वमथवा सृष्टे
ष्टु इति ज्येष्ठः तस्मै ज्येष्ठेष्टुना यप्रादु। या मेतामथर्वणेष्टुवदेतच्च वदतु। ब्रह्मविद्यां सवागिराजी रवां जगोत्रा
य सत्यवदाय सत्यवदनाम्ने प्रादुशोक्तवान्। नारदाजोगिरिसेखशिष्या यष्टुना यवा। परावसां परस्मात्परस्मा

जाय भस्व

स्वरेणावरेण प्राप्तेति परावरां परावरं सर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वाता परावरा मंगिरसे प्रादेत्यनुषंगः ॥ शौनक्रः श्रुतं स्या
पत्यं मद्राशा लोमद्रा गृहस्थो गिरसं नारदा ऊशिष्य भावयं विधिवयथा शास्त्रमिदमेत उपसन्नः उपगतः स न्यप्र
छष्टवान् ॥ शौनक्रांगिरसो योः संबन्धादवा विधिवद्विरोधेण उपसदनविधेः पूर्वेषा मनियमइति गच्छते ॥ मय्यदि कुर
णाथं वा ॥ मध्यदीपत्रयार्थं वा विशेषणं ॥ अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् ॥ विनित्यादृक्स्मिन्नुपगतो निज्ञा
तेनु इति विनित्येन गवोदेन गवन्सर्वं यद्विज्ञेयं विज्ञातं विनाषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येव स्मिन् ज्ञाते सर्वविज्ञवतीति
यत् ॥ निष्टप्रवादश्रुतवान् शौनक्रः ॥ तद्विरोधं विज्ञातुं कामः सन् स्मिन्निति तर्कप्रच्छः ॥ अथवा लोका सामान्याश्च ज्ञातव्ये
वैद्यच्छः ॥ सति हि लोके सुवर्णादिसद्रूपजेहाः सुवर्णत्वाद्ये क्वत्वविज्ञाने न विज्ञायमाना लोका विज्ञेयस्तथा किं त्वस्मिन्
स्य जगद्देहस्यैवं ब्रह्मण्यस्मिन्नेव स्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति ॥ नन्वेव विदिते हि स्मिन्निति प्रश्नोत्तरपक्षे
किमस्तीति तदा प्रश्नोत्तरः सिद्धे ह्यस्मिन्नेव स्मिन्निति स्याद्यथा स्मिन्विद्येयमिति न ॥ अहं ब्रह्मा कृत्वा हा वा मजी
स्तत्वात्मनः संजवात्यव ॥ किं त्वस्मिन्नेव स्मिन्नेव स्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातमिति ॥ स्मै शौनक्राय सो गिरादृक्
लोका य उक्तवान् किमित्युच्यते हे विद्ये वेदितव्ये ज्ञातव्ये इत्येवं स्मिन्नेव विदिते वेदाद्यानि ज्ञाः परमार्थदि
शिनो वदन्ति ॥ के तेत्याह ॥ पराय परमात्मविद्या पराय धर्मा धर्मसाधनतत्त्वविषया ॥ ननु स्मिन् विदिते सर्व
ल

विज्ञवतीति शोनेन नृपुष्टं तस्मिन् कृद्येनृपुष्टमादांगिरादेविद्ये इत्यादि। नैष दोषः। क्रमापेक्षत्वात् प्रतिबन्धनस्य। परादि
 विद्याविद्यासानिराकर्तव्या तद्विषये द्विविहितेन किं विज्ञत्वतो विदितं स्यादिति। निराकर्तव्यात् पूर्वपक्षे पश्चात् सिद्धांतो वक्तु
 द्योऽवतीति न्यायात्। तन्त्रापरं तु च्यते। कृद्ये हो यजुर्वेदः सामवेधर्व। च इत्येते चत्वारो वेदाः। शिवाद्वाङ्मोक्षात्। क्र
 एनिरुक्तं छंदो ज्योतिषमित्यंगानि चोपेक्षा। परा विद्या। अथ दानी प्रियं परा विद्योच्यते। ययातवस्य माणविराजोषणमन्त्र
 रमधिगम्यते। अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्तिरर्थत्वा। नृपपरमार्थे रवगमार्थस्य च जेहोस्य विद्यापाय एव द्विपरमार्थ
 चिन्तायां तरेनृवेदादिबाह्या तद्विज्ञातयं परा विद्या स्यात्। मोक्षसाधनं च। यावेदवाह्याः स्मृतय इति स्मरति। बुद्धि
 त्वान्निष्पन्नत्वाद्नादेया सा उपनिषदां यजुर्वेदादिबाह्या स्यात्। नृवेदादित्वेन पुथक्करणमनर्थकमथ परेति।
 नृवेदविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वा उपनिषदेयां हरविषयं द्विविज्ञानमिदं परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोप
 निषत्तुष्टराशिः वेदशब्देन तु सर्वेष्टराशिरिविद्वितः। शब्दराशयधिगमेऽपि यत्नांत रमंतरेण गुर्वन्निगमनादित
 कृणं वेरायं च नाहराधिगमः संजवतीति पुथक्करणं ब्रह्मविद्याया परा विद्येति। यथा विधि विषये ब्रह्मार्थेनेनृका
 रं नोपसंहरादरेण वाक्यार्थज्ञानत्वात्। दानुष्येयोर्थोऽस्य निदोत्रादित्यहो न तथेद परविद्याविषये। वाक्य
 र्थज्ञानसमवाय एव उपर्यवसितोऽवति केवलशब्दप्रज्ञाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठा इति रिक्ताज्ञावाच्यत्वात्। परा
 विद्यां सविशेषणेनाहरेण विशिनष्टि। यत्तददेश्यमित्यादिना। वक्ष्यमाणं बुद्धौ संकृत्य सिद्धवत्परा मुच्यते। य

२०३

२११

जोत्रं

स्य

तदिति। अत्रेणमृश्यं सर्वेषां बुद्धीदियाणाम्। गम्यमित्येतदुक्तं बहिः प्रवृत्तं पंथं द्रियद्वारत्वात्। अथाद्यं कर्मद्रिया विष
 यमित्येतदंगोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थोतरमगोत्रमनन्वयमित्यर्थो न हितस्य मूलमस्तियेनान्वितं स्यादित्येतद
 तिरणः। इत्युधर्माः स्तूतत्वादयः शुक्लत्वादयो वा। विद्यमानावर्णा यस्य तदवर्णमहमयहुः श्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च
 नामरूपविषये दूरणो सर्वजं वृत्तं। तेन विद्यमानेयस्य तदवर्णः श्रोत्रं। यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादियेतनावलविश
 षणा। आहं सारिणमिव चक्षुः श्रोत्रादिभिः दूरणैरर्थसाधकत्वं तदिहावर्णः श्रोत्रमिति वा र्यते पश्यत्यवर्णस्य
 एतेन कण्डित्यादिदर्शनात्। क्रियतदपाणिपादं कर्मद्रियरहितमित्येतद्यतएव मया ह्यमयाहं च अतो नित्यमवि
 नाशिविभुं विविधं ब्रह्मादि स्थावरांतप्राणिनेदैर्न वतीति विभुस्तं विभुं सर्वं गतं व्यापकमाकाशं वत्सुस्तस्मै शब्दा
 दिस्तूलत्वकारणं रहितत्वाच्छब्दादयो ह्याकाशवाद्यादीनामुच्चरोत्तरस्तूलत्वकारणानितदनावात्सुहृन्। त्सुखं च
 क्रियतदद्ययुक्तधर्मत्वादेवनद्योतीत्यद्ययं न ह्यनंगस्य स्वांशापचयलक्षणो व्ययः संजवतीति शरीरस्येवनापि कोशा
 पचयलक्षणो व्ययः संजवतिराकाशवनापि गुणद्वारो व्ययः संजवति अगुणत्वात्। सर्वात्मकत्वाच्च। यदेवं लक्षणं च तयो
 निवृत्तानां कारणं पृथिवी बस्थावरजंगमानां परिपश्यंति सर्वत आत्मचतुस्तं सर्वस्याहं पश्यंति धीराः धीमंतो विवेकि
 नः। इहामहं यया विद्यया धिगम्यते सापराविद्येति सभुदायाथः। चतुर्नो न्यहं रमिति उक्तं तत्तु च चतुर्नो नित्य
 मित्युच्यते। प्रसिद्धं तैः यथा लोके प्रसिद्धं उराना निर्वृता व्रीटः क्रियित्वारणांतरमनपेक्ष्य स्ममेव स्तुजते स्वरा

सर्वसंज्ञता यतदेव लक्षणं सन्नाहं

य

शीराद्यतिरिक्तानेव तं त्वद्विः प्रसारयति। पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णति स्वात्मभावमेवापादयति। यथा बहु यिष्टाभो
 धधयो ब्रीह्यादिस्थावरांता स्वत्माद्यतिरिक्ता वप्रभवति। यथैव स तो वियमाना ऊवतः पुरुषात्केशलोमा
 निवेशाश्च तौ मानि च संभवन्ति विलहणानि। यथैते दृष्टान्ताः तथा विलहणं सलहणं च निमित्तांतरानपेक्ष्योक्तं लह
 णादहंसात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमंडले विश्वं समस्तं जगत्। अनेकदृष्टांतोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनाधीय
 क्त्वा लहणं उत्पद्यमानं विद्यतं दनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपदहंसादृष्टिमुपैवदिति क्रमनियमविवक्षा यो यं मंत्रं च चार
 यते। तपसाज्ञानेनोत्पत्तिविधिं कृतया च तयो न्यहं ब्रह्म वा यते उपयीयते। उत्पिपास्यदिदं जगदहं कुरमिषिव
 ब्रीहमुद्धूतं तांगच्छति पुत्रमिव पिता दुर्बले वं सर्वं कृतया सहृष्टिस्थिति संहारशक्तिविज्ञानवत्तया उपविता ततो
 ब्रह्मणोऽनमयते तु ज्यत इत्यन्ममद्या कृतं साधारणं संसारिणां व्याचिद्वीर्षिता वस्थारूपेणाभिजायते उत्पद्यते तत
 आ व्याकृता व्याचिद्वीर्षिता वस्थानो न्नात्माणो दिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणो विद्या
 क्ताम कर्मवृत्तसमुदायबीजां करो जगदात्मानि जायत इत्यनुषंगः। तस्माद्ब्रह्माण्मनश्चारब्धं संकल्पविकल्पसंशय
 मिषाद्यात्मकमभिजायते। ततोपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतं पंचकर्मभिजायते। त
 स्मात्सत्पारब्धाद्भूतं पंचादुत्क्रमेण सप्तलोकान्मनसादयः तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णश्रमक्रमेण क्रमाणि क्रमस्तु यनिमि
 त्तवृत्तेषु सतं फलं। यावत्कर्मणि कल्पद्रोहि शतैरपि न विनश्यंति तावत्फलं न विनश्यतीत्युक्तं। उक्तमेवार्थमुपसं

पु०

रवि

३॥

जिह्मिषु मंत्रोक्तं सागार्थमाह य उक्तं लक्षणं च राखः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वज्ञतातीति सर्वज्ञो विशेषेण सर्ववेत्तीति सर्ववि-
 द्यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविद्वारमेव सार्वज्ञं लक्षणं तपोनायासनं कृणुते तस्माद्यथोक्ता सर्वज्ञादेतत्तु कर्मफलं ब्रह्मदिरूप-
 गच्छस्वित्यं जायते क्रियतामासौ देवदेवो य इदं तद इत्यादि लक्षणं रूपमिदं सुखं नीलमिदं द्याद्यन्तवर्ती द्रियवादि लक्षणं जायते ॥
 सर्वमंत्रोक्तं मंत्रमेवेत्यविरोधो दृष्टव्यः सागावेदाश्च परविद्योक्ता रुवेदो यजुर्वेद इत्यादिना यज्ञदक्षेयमित्यादिना नाम-
 रूपमन्तं च जायते इत्यंते न ग्रथेनोक्तं लक्षणं महारयया विद्यया धिगम्यत इति पराविद्या स विशेषणोक्तं तः पर-
 मनयोर्विद्यया विषयो वै च ब्रह्म संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रंथ आरभ्यते ॥ तत्रापरविद्याविषयः ब्रह्मादिसाधनक्रिया-
 लक्षणैरुक्तः संसारो नास्ति न तो उरुवरूपत्वाद्वा तद्व्यः प्रत्येकं शरीरिणिः सामस्त्येन नदीस्रोतो वदव्यवच्छेदरूपः
 संबन्धस्तः उपशमलक्षणो मोक्षपरविद्याविषयो नायनं तोऽमरोष्ठ तो जयः सुखः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठा लक्षणः परमत्रा-
 नंदोऽहं इति ॥ पूर्वना वदपरविद्याविषयप्रदर्शनार्थं मारंजः तदर्शनेदितन्निर्वेदोपपत्तेस्तथावद्व्यतिपरीक्ष्य
 लोकांश्चर्मयितुं नित्यादिना न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयित्वा देवदेवस्य मवितथं क्रितं नमं
 सुकृण्वेदाद्याख्येषु कर्मणि पणिहोत्रादीनि मंत्रैरेव प्रकाशितानि ब्रह्मयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन् ब्रह्मवन्तो
 यत्र देवस्य मंत्रांतपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ तानि च वेदविदितानि कृषिहस्तनिर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षण-
 यां होत्राध्वर्यवो ज्ञानप्रकाराया मधिकरणसूतायां ब्रह्मब्रह्मकारं संतंता निर्वृत्ता निर्मिनिः क्रियमाणा-
 नि ॥

वि

निद्रमणि त्रेतायां वायुगे प्राशये प्रवृत्तानि । अतो युयंतान्या चरथ निर्वर्त्य यथ नियतं नित्यं । सत्यक्रमा यथा च तत्कर्मफल
 क्रामाः संतः । एष वो युष्माकं पंथा मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्त्तिते स्वकर्मणो लोके फल निमित्तं लोक्यते । श्यते सुकृत इति
 कर्मफल लोके वृत्तते । तदर्थं तस्मात्तु य एष मार्ग इत्यर्थः । यानि एतानि अग्निहोत्रादीनि त्रयि विहितानि कर्माणि तान्येषां
 पंथाः अवश्यं प्रसमाप्ति साधनमित्यर्थः । तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं दर्शितार्थं भुञ्जते सर्वकर्मणां प्रायश्चात्कथं । य
 दे वेंधनैश्च्यदितैः सद्यगिष्टे समिष्टे दृष्ट्य वाहने लेलायः । ति व जति अर्द्धिः तदा तस्मिन्नाले लेलायमाने दसत्यर्द्धि
 षिञ्चा ज्य नागा वाज्य नागयोरं तरेण मध्ये आवाप स्थाने आकुतीः प्रतिपादयेत्प्रहिपे देवता सुदिरयाने कादः प्रयो
 गापे द्रव्या आकुतीरिति वक्तव्यं । एषः संख्यगा कुतिप्रहे पादित कृण कर्ममागो लोके प्राप्नुये पंथा स्त स्य च संख्य
 कृण एण्डं विपत्तयस्त्वेने कान्वंति कथं यस्याग्निहोत्रिणो ग्निहोत्रं मदर्शं दशरिखेन कर्मणा वर्जितमग्निहोत्रं
 एण्डं वश्यं कर्त्तव्यं तादृशस्याग्निहोत्रं विशेषणत्वं दृष्टव्यं अग्निहोत्रात् त्वस्याविशिष्टत्वाद् एण्डासंख्येण स कर्म
 वर्जितमनाग्रयणं च आग्रयणं राहादि कर्त्तव्यं । अग्निहोत्रं तच्च न क्रियते यस्या तथा । तिथि वर्जितं च अति
 थिपुंजनं चादृष्टव्यं क्रियमाणं यस्या स्वयं संख्यग्निहोत्रं कादेः कृतं अर्द्धादिव दवैश्च देववैश्च देववर्जितं । ४०
 हूयमानमप्ये विधिना कृतमयथा कृतमित्येतदेव दुःसंजादितमसंजादितं याग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करो
 तीत्युच्यते । आसन्नमासीत्सन्नमसदितं स्तस्य कर्त्तुं लोका न्निनस्ति दिनस्तीवाया समात्रफलत्वात् । सद्य
 संबंधग्निहोत्रविशेषण निवृत्तं नितरं क्रियमाणमित्येतच्चथाः । एण्डासमित्यादिष्वग्निहोत्रं
 द्यु

क्रियमाणेषु हि क्रमसु क्रमपरिणामानुरूपेण चरादयः सत्यान्ताः सप्तलोकाः प्रलप्राप्यन्ते। ते लोका एव च तेन अग्निहोत्र
 दिवर्मणा त्वप्राप्यत्वा हि स्पन्त इवाया समाचन्तव्यं लिचारीत्यतो दिनस्तीच्यन्ते। पिंडदानाय नुचदेण वा संवद्यमानाः पितृ
 पितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्रा स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना नचवंतीति हिं स्पन्त इत्युच्य
 ते। कालीवरादीन् मनोजवा वसुलोदिता यावसुधूम्रवर्णा सुसिं गिनी विश्वरुची यदेवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः। कात्या
 घा विश्वरुच्यं लेलायमाना अग्नेर्द्विराहुतिग्रसनाथ एताः सप्त जिह्वाः। एतेष्वग्नि जिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्रोच्चीवरेते वमा
 यां रत्यग्निहोत्रादिना जमानेषु दीपमानेषु। यथा जालं वयस्य क्रमणो यः कालस्तत्रालं यजमानमाददाय न्माददाना
 ब्राह्मणतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्ति एतास्तथस्वरश्मयोऽनुत्वारश्मिद्वारे रित्यर्थः। यत्र यास्मिन् स्वर्गे
 देवानां पतिरिंद्रः सर्वानुपयधि वसतीत्यधिवासः। कथं स्वयंस्वरश्मिनिर्वर्तनीत्युच्यते। एतेष्वग्निहोत्रादिक्रिया यंत्यस्तं यज
 मानमाहुतयः सुवर्चसो दीप्ता मयः क्रियप्रियो मिष्टा वायं सुत्यादि लहणा मग्निवदंत्य उच्चारयंत्योऽयंत्यः स्रजयंत्य
 औषधो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पंथाः ब्रह्मलोकाः प्रलप्राप्यन्ते इत्येवं प्रियां वाचमग्निवदंत्यो वदन्तीत्यर्थः। ब्रह्मलोकाः स्वर्ग
 प्रकरणात् एतच्च हानरहितं क्रमैः तावत्फलमविद्याकामक्रयंततोऽसारं दुःखं प्रलपति निन्दते ह्यवाः विनाशिन इत्य
 थो द्वियस्मादेते अष्टा अस्ति राय ह स्तराः यज्ञस्य स्तराणि यज्ञस्तरा यज्ञनिर्वर्तकाः अष्टादिशाष्टदश संख्यकाः षोड
 शचिह्वाः पत्नी यजमानस्येत्यष्टादश उक्तं व्रथितं शास्त्रेण ये षष्टादश स्वरं वेव लं हान वज्रितं क्रमाति स्तेषां म

ये

स्मात्

९

अनु

ला

वरकृमाश्रयाणामष्टदशानां मष्टतया प्रवत्वा त्प्रवते सदृशेन तस्मात्प्रवत्तुं विनाशात् बह्वीरदध्यादीनां तस्थानां
 नाशो यत एव मे तत्कर्मश्रेयःकारणं श्रेय इति चिन्तितं त्वत्तिदृष्टं त्वत्तिविवेकिनो मृगश्च तस्ते जरां वष्टु च जरां वष्टुं वष्टुं
 त्वात्स्वर्गोक्तिं त्वाप्तुनरे वापियंति च योपि गच्छति किंच अविद्यायां मन्तरे मध्ये वत्तमाना अविद्वेज प्रायाः स्वयं वयमेव धी
 राधीमंतः पंडिता विदित वेदित वा श्रेति मन्यमाना आत्मानं संजावयंतः ते जंघं न्यमाना जरा रोगाद्यनेकानर्थं ज्ञातैर्दृष्ट्या
 नाचृशपीड्यमानाः परियंति वं च मंति मृगादृशं निवर्जितं त्वा दं धेनै वा वाह्येषु एव नीयमानाः अदृश्यमाना मागि यथा जंघं
 धास्य ह्यरुदिता गत्तं वृत्तं दृष्टादौ पतंतित धनं किंचा विद्यायां बद्धा बद्धप्रकारेण वत्तमाना वयमेव वत्ततार्थाः कृतप्रयोजना इत्ये
 वमन्निमन्यंति च निमानं ऊर्वति बाजाश्च हानिनो यद्यस्मादेव कर्मिणो न प्रवेदयंतितत्वं न जानंति शरात्कर्मफलं रागा
 निजवनिमिहं तेन कारणेनातुराः स्वात्माः संतः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मिणाः स्वर्गलोके द्युवंते इष्टाष्टमिष्टयागारिभ्यो
 तं कर्मत्वं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिंतयंतो न्य दात्मज्ञानं स्वश्रेयः साधनं न वे
 दयंतं तेन जानंति प्रमृगः पुत्रपशुबन्धादिषु प्रमत्ततया मृगः ते यना वृक्षस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिष्ठाने सुकृते नो गायत
 नेऽनुजयकर्म फलं पुनरिमं लोको ब्रह्मनुष्यमस्मदीनतरं वातिर्यङ्गं रक्षादि लक्षणं यथा कर्म शेषं विरंति येषु न स्तधिपरीः
 ता शान्त्युक्ता बान प्रस्थाः सन्ध्यासिनश्च तपः श्रेदि तपः स्वाश्रम विदितं कर्म श्रेदि रण्यगज दिविषयं विद्या ते त
 पः श्रेदि उपवसंति सेवंति सेवंतश्चरणे वत्तमानाः संतः शांता उपरतक्रां ग्रामा विद्या सो गृहस्थाश्च ज्ञान प्रधाना इत्ये

यः

यः। नैह वयं चरन्तः परियद्वा जा वा डुप व संत्य राप इति संबंधः सूर्यकारेण सूर्योपेत हिते नो चरेण पथा ते विरडाः विरजसः
हीण सुख पाप कर्मणः संत इत्यर्थः। अयंति प्रवृत्ते गयंति यत्र यस्मिन्म त्व लोकादौ स पुरुषः प्रथमो जो दिरण गजो दित्र
व्यात्मा च वृत्ति जा वाः। यावत्संसार स्थायी। एतदंता स्तु संसार गतयोऽपर विद्या गम्याः नन्वेतन्मोह प्रिष्ठंति केचिन्नेदेव स
र्वे प्रविर्त्नीयंति वामाः। ते सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेव विरांतीत्या दिष्टुति चः। अत्र क्रूरणाद्या पर विद्या अ
करणे हि प्रवृत्ते न ह्ये कस्मान्मोह प्र संगे स्ति विरजस्त्वं त्वपे ह्यं। समस्तं पर विद्या कायं साध्य साधन लक्षणं क्रियाकारक
पूजने दत्ति नृपैत मेता वदेव यद्विरण्ण गज प्राप्य वसानं। तथा च मत्तु नो कं स्था वरा द्यां संसार गति मत्तु नृप मता ब्रह्मा वि
श्व सृजो धर्मो मिहान ब्रह्म मेव च। उन्नमां सात्वि ब्रह्म मेतां गति मा कुरुमि निषिण इति। अथेदानीमस्मा साधन रूपा सर्व
स्मा संसारा द्विरक्त स्य परस्या विद्याया मधिकार प्रदर्शनाय मिदं सूच्यते। परीक्ष्य यदेतद्वेदाद्य पर विद्या विषयं स्व
जा विद्या विद्या क्राम दोष वल्लभानुष्ठेय म विद्या दिदोष वत मेव पुरुष प्रति विदित त्वा त्तदनुष्ठान कार्य चूताश्च लोका
ये दक्षिणोत्तर मार्ग निहणाः प्रल चूता ये च विदिता क्रूरणा प्रतिषेधाति क्रम दोष साधन रक्त ति चर्यं तल लक्षण
स्तानेतात्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमाना गमैः सर्वतो यथा त्मये नाव धार्य लोकात्संसार गति चूतान् ब्रह्म क्राद्यान् स्थावरां
तान्द्या चूतां ब्रह्म तल लक्षणा न्वीजां करवदि तरे तरोत्पत्ति निमित्ताने कान्थ शित सहस्र संकलान् दली गज
वद सारा माया मरीच्युद ब्रह्म गंधर्व निगर स्वप्न जल बुद्बुद प्रेन समान् अति कृण प्रध्वं सान्द्र हृतः कृत्वा विद्या क्राम दो

विषयं स्वात्मा विद्या

षप्रवृत्तिर्नर्मयितान्धमाधर्मनिवर्तिनानित्येतद्ब्रह्मणस्यैवविशेषतोऽधिकारः सर्वसागेनब्रह्मविद्यायामिति ब्रह्मण
यद्गुणपरीक्ष्यलोका निष्ठुयादित्युच्यतेनिर्वहंनिःसुर्वविदिरत्रवेराग्यार्थेवेराग्यंयुयादित्येतत्सर्वेराग्यप्रकारःप्रहरेप
तेहृदसंसारनास्तिब्रह्मिहपिब्रह्मतेपरार्थःसर्वेवदित्योक्ताःकर्मयिताःकर्मकृतत्वाच्चाऽनित्याःननित्यंकिंचिदस्तिइत्यपि
प्रायःसर्वतु कर्मनित्यस्यैवसाधनंयस्माच्चतुर्विधमेवदिसर्वकर्मकार्यंउत्पाद्यमाप्यविश्वार्थंस्वायंचनातःपरंकर्मणोवि
षयोस्त्वंद्वेनित्येनामुतेनाजयेनदूरस्थेनायत्नेनध्रुवेणाधीनतद्विपरीतेनातःकिं कृतेकर्मणायासवकुलेजानय
साधनेनेत्येवंनिर्विणोऽजयशिवमहतेनित्यंपदंयज्ञं हिङ्गांघंविशेषेणाधिगमार्थंननिर्विणोब्रह्मणोगुरुमेवाचार्य
शमदमादिसंपन्नमनिगच्छेच्छास्त्रज्ञोपिस्वातंत्र्येणब्रह्मज्ञानान्वेषणंनकुर्वादित्येतदुरुमेवेत्यवधारणप्रसंगःसमे
त्यालिःसमिद्धारगृहीतहस्तश्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नंब्रह्मनिष्ठुदित्वासर्वकर्मणिदेवतेऽद्वयेब्रह्मणिनि
ष्टुयस्मसोयंब्रह्मनिष्ठुःउपनिष्ठुःतपनिष्ठुःतियद्वन्निष्ठुःब्रह्मनिष्ठुतासंभवतिद्वमत्तिज्ञानयोर्विशेषा
नंगुरुविधिवुपसंभ्रसाद्यष्टछेदहरंपुरुषंसत्यंतस्मैसविद्यातुगुरुब्रह्मविदुपसन्नायोपतायसद्यथाशा
स्त्रमित्येतत्प्रशांतविज्ञायापरतदप्यदिदोषायशमानितायब्राह्मणेयोपरमेणवयुक्तायसर्वतोविरक्तायेतित
द्येनविज्ञानेनयथाविद्ययापरमात्रहरमदेश्यादिविशेषणंतदेवाहरंपुरुषश्चाष्टुवाच्यंपूर्णत्वात्पुंशिशयाना
यसत्यंतदेवपरमार्थस्वाप्ताव्यादहंवाहंरणाहंतत्वादहंयत्वाद्यवेदविज्ञानातितांब्रह्मविद्यांतत्वतोयथैव

त्रयोवाच प्रवृत्त्यादि त्वर्थः । आचार्यस्याप्यथं नियमो यत्न्यायशास्त्रशिष्य निस्तारणं विद्यात् होदधे ॥ प्रथमं मुद्रं ॥ १ ॥
 रविद्यायाः सर्वं कार्यं सुखं । मय संसारो यत्नो यस्मात्तूनादहरा संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदकरं पुरुषाख्यं सत्यं यस्मिन् वि
 हाते सर्वं मिदं विहाते भवति तत्परस्याः ब्रह्म विद्यायाः विषयः स ब्रह्म इत्यत उच्यते यद्यंश्च आरच्यते । यदपरं विद्याविषयं ब्रह्म
 प्रमत्तं न ह्यणं सत्यं तदा मे हि ब्रह्मिदं तु परं विद्याविषयं परमार्थस्य ह्यहं ह्यणत्वात् ॥ तदेतत् सत्यं यथा ब्रह्म विद्याविषयं मविद्या
 विषयत्वाद्वा नृत्तमितरदत्तं यत्नो हत्वा त्वथं नाम प्रकृत्यै व सत्यं मकरं प्रतिपद्ये रन्निति दृष्टांतमाह । यथा सु सुदीप्तादि
 ज्ञात्वा वद्वा दग्ने विस्फुलिङ्गान् अग्नौ वयवाः सद्गुणान् शोने वृशः प्रभवति निर्गच्छंति स स्तूपाः जनिन्त ह्यणा एव तथोक्तं न ह्यणद ह्यग
 दि विधानानां देहोपाधिरेदमनुविधीयमानत्वा द्वि विधा देहोपाध्यावा जीवा आकाशादिव घटादि परिच्छिन्नाः सुषिरैरेदाश्च त
 द्युपाधिप्रजेवं मनुजवत्येवं नाना नाम रूपं तदेहोपाधिप्रजेदमनुप्रजायंते तज्जैव तस्मिन्नेवाहरेन्नृपियंति देहोपाधिविल
 यमनुविधीयंते घटादिविलयमन्वि व सुषिरैरेदाः यथा आकाशस्य सुषिरैरेदोत्पत्तिप्रलय निमित्तत्वं घटादि उपाधिकृतं मे
 व तद्ब्रह्मरस्यापि नाम रूपं तदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलय निमित्तत्वं । नाम रूपं बीजं नृता दद्यात्ततारद्या
 त्वविकारापेक्षया परादहरात्परं यस्मिन्नेपाधिरेदं वर्जितं मकरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वं सृष्टिं वर्जितं नेति नेत्या
 दिविशेषणं विवक्ष्यं नानादिद्यः श्रोतव्यं चान्तर्यज्योतिश्चादिविवास्वात्मनि नवोऽनौ क्रिद्रो वादियस्मादसृष्टिः सर्वसृ
 ष्टिर्वर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयः दिव्यो ह्यसृष्टिर्भूषः सबाह्या च्यतरः सबाह्या च्यतरेण वर्तते इति ब्रह्मो न जाय

म१

स१

ब१

तेजतस्त्रिस्वतोऽन्यस्यजन्मनिमित्तस्यवाजावाद्यथाजलबुद्बुदादेःवाद्यादियथानमःशुषिरेदातांघटादिसर्वतावविक्रा
 राणांजनिमुत्पत्तत्वात्प्रतिषेधेनसर्वप्रतिषिद्धाऽवन्ति॥सवादान्यतरोह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽहयोधुवोऽयइत्यर्थः
 यद्यपिदेहाद्युपाधिनेदृष्टीनामविद्यावशादेदनेदेबुसप्राणःसमतासंदियःसविषयइवप्रत्यक्षमतेतत्तमपुलास्मि
 दिवाकाशतथापितुस्वतःपरमार्थदृष्टीनामप्राणःविद्यमानत्तियाशक्तिरेदवांश्चजननात्मद्रोवायुयस्मिन्नविद्यते
 सर्वप्राणस्तथाऽमनाःअनेकज्ञानशक्तिनेदवसंक्रान्ताद्यात्मबुभनोप्यविद्यमानेयस्मिन्सोयममनाःअप्राणोद्यम
 नोतिप्राणदिवायुदेहाःक्रमेणद्विगणितद्विषयाश्चतथाद्विगणितद्विषयाश्चप्रतिषिद्धावेदितव्याःयथा
 श्रुत्यांतेध्यायतीवलेजायतीवेति॥यस्माच्चैवप्रतिषिद्धोपाधिद्वयःतस्माच्छुचःशुचोऽतोहरात्तामसूपबीजोपाधि
 लहितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलब्धप्राणत्वात्परंतुपाधिलक्षणश्चाकृताख्यमहरंसर्वविकारेचस्त
 स्मात्परतोऽहरात्परोनिरुपाधिःपुरुषइत्यर्थः॥यस्मिंस्तदाकाशाख्यमहरंसंश्रवदाविषयमोतप्रोतवद्रथपुनर
 प्राणादिमत्तंतस्येत्युच्यते॥यदिदिप्रांदयःप्रागुत्पत्तेःपुरुषइवस्वेनात्मनासंतितदापुरुषस्यप्राणादिनाविद्यमानेनप्रा
 णादिमत्तंस्थानतुतेप्राणंदयःप्रागुत्पत्तेःसंत्यतोऽप्राणादिमान्परःपुरुषोयथातुत्पन्नेषुनेऽपुत्रोदेवदत्तःकथंतेनस
 तिप्राणादयइत्युच्यते॥यस्मादेतस्मादेवपुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितार्जयतेउत्पद्यतेअविद्याविषयो
 विकारस्ततोर्नामधयोऽहतात्मकप्राणोवायारंजणंविकारोनामधेयमहृतमितिश्रुत्यांतरांनद्विःतेनाविद्याविष

जोरे

येनानृतेनप्राणेनसन्नाहत्परस्यस्यादधुनस्यस्वप्नहृष्टेनेषुत्रेणसप्तत्रयमेवंमनःसर्वाणिवेदियाणिविषयाश्चैतस्मा
देवजायन्तेतस्मात्सिद्धमस्यनिरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थःयथाचप्राणुत्पत्तेःपरमार्थतोसंतःतथाप्रवीनाश्चेति
द्रष्टव्याः।यथाऋणानिमन्येदियाणि।तथाशरीरविषयत्राणानिपुतानिखमात्राशंवायुबहिष्क्रावहादिप्रेदोऽद्योतिर
ग्निरापउदङ्मुचिवीधरित्रीविद्यस्यसर्वस्यधारिणी।एता निवशब्दःपरसंगंधोत्ररोत्तरगुणानिपूर्वसर्वगुणसदितान्ये
तस्मादेवजायन्ते।संक्षेपतःपरविद्यविषयमहर्निर्विशेषंरूपंमत्वरिद्योह्यसुतदित्यादिनामंत्रेणोक्तापुनस्तदेवसंक्षे
पविशेषविस्तरेणवक्तव्यमितिप्रवृत्तेसंक्षेपविस्तरोक्तोदिपदार्थःसुखाधिगम्योक्तवतिस्तत्राणोक्तवदितियोपिप्रथमजा
त्याणाद्विरण्यगर्जाजायतेउक्त्यांतविराट्सतत्वांतरत्वेनददृशुमाणेप्येतस्मादेवपुरुषाजायतएतन्मयश्चेत्येतदर्थमाद
तयविशिवष्टी।अग्निर्धुलोद्गोसौवैलोद्गोग्निरितिहृतेःसूचयित्योक्तमीगंशिरिष्टदूषीवदंश्चस्वयश्चवदंस्त्वयौयस्येतिलव
त्रानुषंगःवृत्तद्वयःअस्येत्यस्पर्दस्यवह्यमाणस्ययस्येतिविपरिणामंनत्वादितिःश्रोत्रेयस्य।वारुविहृताउद्धादिताः
प्रसिद्धावेदाःयस्यवायुःप्राणोयस्य।इदयमंतःवरणविद्यंसप्रस्तजगदस्ययस्येत्येतस्मद्व्यंतःकरविहारमेवजगन्मन
सोत्पुष्टप्रवयदर्शनाज्जागरितेपिततएवाग्निविष्णुलिंगवदिप्रतिष्ठाताद्यस्यवपश्चाज्जातापृथिवी।एषदेवोविष्णु
नंतप्रथमशरीरीत्रेणोद्गदेदोपाधिःसर्वेषांभूतानामंतरात्मासदिसर्वभूतेषुद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातासर्वत्रारणात्मा
यंवाग्निधारेणवयाःमंसरितिप्रजासूत्रपितृस्यदेवपुरुषात्प्रजायन्तेत्युच्यते।तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशे

हुजा

षष्ठोऽङ्गः सविशेषः । यस्य स्वयः समिधः सविधः स्वयं एदिद्युलोकाः समिधते ततो दिद्युलोकाग्नेर्निष्पन्ना तपो
मातर्यन्यो द्वितीयोऽङ्गोऽग्नि संभवति । तस्माच्चर्पयन्त्यादौ पथयन्नुत्थिद्यौ संभवत्यो पथान्यादृशानौकुताच्यः उपादानं च ताच्यः च
मानग्निरतः सिंघतियोषितायां योषितियोषाग्नौ स्त्रियामित्येवं क्रमेण बद्धी बद्धः प्रजा ब्राह्मणायाः पुरुषात्परस्मात्सं
प्रसृताः समुत्पन्नाः । किं च कर्म साधना निष्पन्ना निवतस्मादेवेत्याह । ब्रूयंतस्मात्पुरुषाहो नियताहरपादाः नियताहरपादाव
सेना गायत्र्यादिछंदो विशिष्टा मंत्राः सामपायजुक्तिर्वासाहजुक्तिर्वास्तोत्रादिगीतिविशिष्टा । यजुषि च नियताहरपादा
वमाना निवाच्यरूपाणि । एवं त्रिविधममंत्रादीनामौज्यादिहोमैः ब्रूयन्ति नियमविशेषा यज्ञस्य सर्वे ग्निहोत्रादयः क्रतवः स
धूपाः हविर्गणश्च एकाद्या परिमितसर्वस्वांता संवत्सरः ब्राह्मणः कर्मगंयजमानश्च ब्रह्माः लोकः तस्य फलं च ताः ते विशेष्यते सो
मो यत्र येषु लोकेषु पुन्यतेषु नानि लोकान् यत्र येषु स्वयं स्तपति ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगच्छा विधदविधत्तुर्दत्तौ
फलं च ताः तस्माच्चर्पयन्त्यादौ पथयन्नुत्थिद्यौ संभवत्यो पथान्यादृशानौकुताच्यः उपादानं च ताच्यः च
क्रमाधिष्ठताः । परावोयाद्या राणाः वयांसि पक्षिणः जीवनं च मनुष्यादीनां प्राणापानौ ब्रीहियवौ द्रविश्यौ तपश्च कर्मगं पुरुषसं
स्कारलक्षणं स्वतंत्रं च फलसाधनं । अथायत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगः यित्प्रसादज्ञास्तिष्ठबुधिस्तथा सत्यम
नृतवर्जिनयथा चतार्थवचनं यापीजद्वयं ब्रह्मवर्चमेयुना समाचारो विधिश्चेति ब्रह्मविद्यता । किं च सप्तशीर्षिण्याः प्राणास्तस्मा
देवपुरुषात्पुन्यतेषां य सप्तविधो दीहायः स्वविषयावयो तानानि । तथा सप्तसमिधः सप्तविषयाः विषये

[illegible]

नि
य

च

राष्ट्रानुपलभमानवदवभासते दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं स एव सत्त्वं तदुदिसर्वप्राणिनां य
देतदविब्रलसन्निहितं मध्यस्थितं रुदितं कुदायरेन्नाम कुदायायरेतीति दर्शनश्रवणदिप्रदारेण कुदायरेमिति
प्रख्यापितं मद्रसर्वमन्त्रत्वात्पद्यते सर्वे एति सर्वपदार्थास्पदत्वात्प्रथं तन्मद्रस्यदमित्युते यतोऽन्त्रास्मिन्
द्वये तत्सर्वमप्यितं संप्रवेतं स्थाना विवाराः एज्जलन्यद्व्यादिप्राणत्वाणि तीति प्राणपानादिमन्त्रेष्वप्य
दिनिमिषश्चयनिमेषादिनिध्यावर्षे चानिमिषश्च शब्दासमस्तमेतद्वै वब्रलसि समर्पितं एतद्यदास्पदं सर्व
ज्ञानथदेशिषा च्चवगच्छतदात्मचतनवता सदसत्त्वरूपं सदसतोर्भूतां पूर्वयोः स्थूलसूक्ष्मयो तद्वृत्तिरेके
ण जावाहरेण वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्पार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजाना मिति ब्रुवदितेन सब
धो यद्यौ द्वि विज्ञाना गोचरमित्यर्थः यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्यो ब्रह्मत्वातिशयेन वरं सर्वदोषरदि
तत्वात्क्रिययदर्थि मदीप्ति मत्रदीप्त्या ह्यादिद्यादि दीपत इति दीप्ति मद्रुद्रिचयदणुचः श्यामादादि चोपणु
यः सूक्ष्मं वराहात्सूक्ष्मं चोपति शयेन स्थूलं वृथिद्यादि चोयस्मिन्लोकात्तरादयो निदिताः स्थिता येन लो
कितो लोका निवासिनो मनुष्यादयश्चैतद्याश्चयादि सर्वे प्रसिद्धाः तदेतस्य वशयमहरं ब्रह्म संप्राणः तदुवाक्यम
नश्च सर्वाणि यद्वरणानि च्चतश्चैतन्योदिप्राणं द्रियादिः संघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यं तुरात् यत्प्राणादीनां प्र
तश्चैतन्यमहरतदेतस्य मवितथमतोऽष्टमविनाशितकव्यं मनसा ताऽयितं चैतस्मिन्मनेः समाधानं तत्रैव

नि० त्वथः यस्मादेव सोऽसौ देविधिः अहरेयेतः सभाधिरुद्धं वेद्यमिदं व्युत्पद्यते। धनुरिष्टासनं गृहीत्वा ब्राह्मण
 उपनिषदं उपनिषत्सु नवप्रसिद्धं महासूत्रं मन्त्रं तदस्त्रं यधनुःस्तस्मिन् हरेः किं विशिष्टमित्याह। उपासति शितं संतना
 लिधनेन तत्र कृतं संस्कृतमिदं तत्तु संधयति संधानं कुर्यात्संधाय वाया म्यानुष्यं संधियमंतं कुर्यात्स्व विषयादि निवर्त्य
 लक्ष्म एवावर्जितं त्वेत्यर्थः। नदिहस्तेनेव धनुषश्चायमनुमिदं संभवति। तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्मण्यहरेलक्ष्ये भाव
 नाभावस्तु ज्ञेयं तदेतसां लक्ष्यं तदेव यथोक्तं लक्षणं महारसोऽयं विधिः। यत्तु धनुः राहित उच्यते। प्रणव उक्ताः धनुः
 यथेष्टासनं लक्ष्यं शरस्य प्रवेशं कुर्यात्तथात्मशरस्य हरेलक्ष्ये प्रवेशं कुर्यात्प्रणवेन ह्यस्य भावेन संस्थित्यम
 लस्तदा लक्ष्यं नोऽप्रतिबंधेनाहरेव तिष्ठते। यथा धनुषास्त इषु लक्ष्ये तः प्रणवो धनुः। निवधनुः शरो ह्यात्मोपाधिज
 हणः पर एव लक्ष्यं वा दिवदिदं विष्टो देहे सर्वो धर्मः त्वयसा हितया सशर इव स्वात्मनो वाप्यते। अहरे ब्रह्म
 एतत्तु ब्रह्म तत्तु ह्यस्युत्पत्तेन ह्यहं मनः सभाधिः सुप्रसिद्धात्मा सावेन लक्ष्यं भाणत्वा तत्रैवं सत्यं प्रमत्तेन ब्राह्मणविष
 योपलब्धिं तृष्णाप्रमारावर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्यं ब्रह्म लक्ष्यं तत्तु स्तवेधना हरे शर
 वत्तन्मथोऽवत। यथा शरस्य लक्ष्ये ब्राह्मत्वं प्राप्तं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरंशेनाहरे ब्राह्मत्वं प्राप्तं मा
 मादयेदित्यर्थः। अहरेऽस्यैव हरेः कृत्वा तु नः पुनर्वचनं सुलक्षणं यस्मिन् हरेर्हरे रूपेणोऽपि विवाचात्
 रिक्तं यत्तु समर्पितं मनश्च सदप्राणैः कुर्यात्तन्मयैः सर्वैस्तमेव सर्वं अयमेव मतितीयं जानथ जानीत हे शिष्य

आत्मानं प्रत्यक्षं स्वरूपं युष्माकं सर्वं प्राणिनां यज्ञात्वा वा वा योऽपरविद्यारूपा विमुच्यते विमुच्यते परित्यज्यते तत्र
 वा श्यं सर्वं कर्म साधनं यतोऽत्र स्यैष सेतु एतद्वा तन्महानममृतस्याममृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्ते ये सेतुः स सारम
 होदधे रत्नरणादेतुत्वात्तथा यस्तु तत्तमेव विदित्वा तिमृत्तुमिति नान्यः पन्था विद्यते यनायेति क्रियन्तस्वय
 धारयन्ता नो समर्पिता अत्रा एवं संहताः संप्रविष्टाः यत्र यस्मिन् नृहृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाश्रुः तस्मिन् नृहृदये
 द्विप्रत्ययसाक्षिभूतः स एव प्रकृत आत्मा तर्पध्वरति वक्षते पश्यन् शुल्वन्मन्त्रो नो विजानन्त्रकुक्षम अनेकधा नो
 धदृष्टिर्द्विप्रत्यये जयमान इवा जायमानो तत्करणोपाध्यतु विधायित्वा धरन्ति दिव्योद्गाहो जातो मुग्धो जातः
 कुक्षोर्जित इति तमात्मानं मोमित्येव मोक्षं राखन् वनाः संतो यथोक्तं कृष्णनया ध्यायथ यितयत उक्तं वदन् वदन् विष
 न्म आवायेन जानता रिषाश्च ब्रह्म विद्या विविदिष वो निबुद्धकर्मणो मोक्षप्रथे प्रवृत्ता स्तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्म
 प्राप्तिं माराख्या वाच्यः स्वस्ति निर्विघ्नं अस्तु वो युष्माकं पाराय परब्रह्मणाय ब्रह्म विद्या तमसः अविद्या रहितं ब्र
 ह्मात्मस्वरूपं गमनायेत्यर्थः यो सोममसः परस्तात् सारमहोदधितीत्वर्गितयः परविद्याविषयः स क्रमिन्वन्
 तेत्यादयः सर्वैः सर्वविदिति व्याख्यातं पुनर्विनष्टि यस्यैष प्रसिद्धो मदिमा विवृतिः क्रोमो मदिमा यस्यैषेष्ट
 बाह्येव्यो शासने विधृते तिष्ठतः स्त्रिया वदमसौ यस्य शासनेऽलातयन् वदजस्रं च भूतः यस्य शासने स
 रितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्लमंति तथास्था वरं उगमं यस्य प्रशासने नियतं तथा त्रयो यने अष्टास्य

स्तं मि

परस्तात्

वि

१०

छिद्यंते सर्वे हेयविषयाः संशया लोकि कानामा मरणं जगात्स्रोतो वत्प्रवृत्ता विच्छेदमाप्नोति ॥ ११

शासनं नाति क्रमन्ति । तथा ब्रह्मरिः कूर्माणि फलं यच्छासनात्संस्त्रातं नातिवर्त्तते । स एव मद्भिमा नुवि । के लोच
स्य स ए । प सर्वं तु एवं मद्भिमा देवः दिद्योद्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययवृत्ते योतति ब्रह्मपुरे ब्रह्मणे त्रयैतन्य स्वस्व
पे ए निव्याप्ति चक्रत्वा ब्रह्मणः पुरं हृदयं पुं उरी त्रं तस्मिन् यो म तस्मिन् यो म्भ्या ब्राह्मणं उरी त्रं मभ्यस्तं प्रतिष्ठित इवोपत
युते । न ह्या ब्राह्मणं वसुवर्गं तस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठेयान्यथा स जवति । स ह्यात्मा तत्र स्थो मनो वृत्तिभिरेव विभाव्यत इति
भनो मयो मन उपा धित्वा प्राणशरीरने ता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं ने ता स्वस्वता छरीरं तं प्रतिष्ठितो वसितो
ने च ज्ञा माना न्म विपरिणमे प्रतिदिनं उपवीयमानेऽपवीयमाने च पिउ रूपे न्ने हृदयं बुद्धिं पुं उरी त्रं छिदे सान्निधाय मभ्य
स्थाप्य हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थिति रन्ने तदात्म तत्त्व विज्ञानेन विशिष्टे नशा त्वा वा योपदेश उनि तेन ज्ञाने नशा
मदमध्यानं वैराग्यो धृतं तपरिपर्यंति सर्वतः पूर्णं पर्यंति उपलभ्यंते धीरा विवेकिनः । ज्ञानं दत्तं सर्वनिर्धुः खया स
दीर्घं च हृतं यद्विज्ञाति विरोधेण स्वात्मन्येव जाति सर्वदा ॥ अस्य परमात्मज्ञानस्य प्रमिदमन्निधीयते । निधत्ते हृदयं य
धिः ॥ विद्यावासना प्रयथो बुध्वा श्रयः ब्रह्मा ये स्य हृदि स्थिता इति श्रुत्यं त रात् हृदया श्रयो सो नात्मा श्रयः ॥ निधत्ते
जेदं विनाशमाप्नोति ॥ अस्य विच्छिन्नं संशयस्य निवृत्ता विद्यस्य यानि ह्यनोत्पन्नेः प्राकृतानि उन्मातरे वा प्रवृत्ता
नानि ज्ञानोत्ति सद्भावो नित्यं हीयंते क्रमणि । न त्वेतज्जन्मातरा रंजद्राणि प्रवृत्तप्रलया ज्ञासिन्सर्वज्ञे संसारिणि
परावरे परं ब्रह्मरणात्मना । वरं ब्रह्मार्थमात्मना । तस्मिन्परावरे साक्षाद्दृष्टमस्मीति हृष्टे संसारब्रह्मणो छेदा मुच्यते इति

धः। उक्तस्यैवार्थसंक्षेपादिधायका उक्तेरेमं वा त्वयोपिदिशमये ज्योतिर्मये बुद्धि विज्ञानप्रकाशे। परेद्वोशेद्वोशइव।
 सेरात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परंतसर्वज्यांतरत्वात्तस्मिन्निरुजमवियादिदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्मसर्वम
 दत्त्वात्सर्वमित्वाच्च। निष्कलं निर्गुणं कलायस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः। यस्माद्विरजंति ब्रह्मवातस्तत्तु
 चं शुद्धं ज्योतिषां सर्वमिदं शास्त्रनामन्यादित्यानामपितज्ज्योतिश्च वजासक्रमन्यादिपि ज्योतिष्मंतर्गतं तत्तु
 त्वयेतं च ज्योतिर्निर्मितमित्यर्थः। तच्चिरं ज्योतिर्यद्व्यानवजास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद्वद्वात्मानं स्व
 राष्टादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिण्ये विवेकिनो विदुर्विज्ञानं तिते आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारेण। य
 स्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे च। अर्थप्रत्ययानुसारिणः। अथ तं ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते। न तत्र
 तास्मिन्वात्मच्युते ब्रह्मणि सर्वावजासकरोपिभूयोनिजातितद्वस्तुन प्रकाशयतीत्यर्थः। सद्वितस्यैव जासा सर्वमन्य
 दनात्मजातं प्रकाशयति न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यं तथा न चंद्रतारवृं नेमा विद्युतांति कतो यमग्निरस्म
 जोत्तरः किं बहुना यदि दंडं ज्वाति तत्र प्रेवरमेव तः स्वतो जास्तपत्वाद्वा तदीपमानमनुजात्यनुदीप्यते। यथा जल
 सुत्मुद्रादिवाग्नि संयोगे दग्निं दहंतमनु दहति न स्वतः तद्वत्तस्यैव जासादीप्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विजाति। यत्
 एतदेव ब्रह्म जातिव विजातिव ब्राह्मणेन विविधेन जासा। अतस्तस्य ब्रह्मणो जास्त्वस्वतो ब्रह्मण्यते। न द्विस्त्वं
 तो अविद्यमानं जासनमन्यस्य ब्रह्मं ब्रह्मं ज्योतिर्यदा हि नामन्या वजासत्त्वाद्दर्शनाद्वा स्वरूपाणां यादित्यादिनां तद्दर्शना

लेवल ब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयोयतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धसत्त्वं येषां सन्यासयोगः

सोवाप्यविंगारदितात्रयोत्रज्ञानं त्रिगं सन्यासः सन्यासरहिताज्ञानान्नलब्ध इत्यर्थः एतेरुपायैर्बलाप्रभाह संन्यासः क
नैर्यतते तत्परः सम्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेकी आत्मवित्तस्य विदुषः एष आत्मा विशते संज्ञा विशति ब्रह्मधामः ब्रथ ब्रह्म सविशत
इत्युच्यते। संघाप्य समवगम्येन मात्मानं सुषयो दर्शनं वत स्ते नैव ज्ञानेन नृणां नवाः एतेन तु नि साधनेन शरीरोपयय्यारणे
नः ज्ञातात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः संतो वीतरागादिदोषः प्रशांताः उपरतेन्द्रियाः। त एव च तः सर्वगं सर्वद्विपि
न भ्रात्राश ब्रह्मवर्गितः सर्वत्र प्रपन्नो पाधिपरिच्छिन्ने नैव देहेन क्लिप्त हि द्वैतवाद्य यमात्मत्वेन प्रतिपद्यधीरिन्द्रियं तच्चिदे
क्लिनः युक्तात्मनः नित्य समाहित स्वभावाः सर्वमेव सस्तं शरीरपात ब्रह्मेप्साः विशन्ति निम्न दृष्टा ब्राह्मवद्विद्या ज्ञतो पाधिपरिच्छे
दैर्जहति एवं ब्रह्म विदो ब्रह्म धाम प्रविशन्ति। त्रिवेदेदांत ज नितं विद्वन्वेदांत विज्ञानंत स्यार्थः पर आत्मा विद्वेयः सोमः सुनि
श्चितो येषां ते वेदांत विज्ञान भुनिश्चितार्थाः॥ ते सन्यासयोगात् सर्वं कर्म परित्याग लक्षणयोगात् तेषु सत्त्वाः स्ते ब्रह्म लोके
षु संसारिणां ये मरण ब्रह्म स्ते परांता स्तान् परे ह्युमुद्गणां संसारवसानो देहपरित्याग ब्रह्म परांत ब्रह्म तस्मिन् गतं क
ले साधकानां ब्रह्म ब्रह्मैव लोको ब्रह्म लोको एतेऽपि च ने च दृश्यते प्राप्य ते वा तो व ऊवनं ब्रह्म लोके वेष्टिति ब्रह्मणीत्यर्थः॥ परा
हताः परमभूत ममरण धर्मं ब्रह्मात्म च त येषां ते परा हता जीवन्त एव ब्रह्म च तः परा भूताः संतः परिमुच्यंति समंतात्
दीपनिर्वाण व दृष्टा ब्राह्मवच्च निर्वृति मुपयांति परिमुच्यंति समंतात् मुच्यंते सर्वे न दशांतरं गंतव्यं मपेक्षते। शत्रुनीनामिवा
ब्राह्मणेनैव वारिचरस्यवा। पदयथान दृश्येत्तथा ज्ञान विदां गतिः। अनधुना सुपारयि भू वदति स्मृति च्यः देरापरिच्छिन्नादि गतिः

वरि

ब्रह्म

श्रुतिः

तस्मात्तत्राद्यप्रत्ययनादय उपाया ब्रह्मणेन ब्रह्मविद्या इति आह इदं च्यते। यो यमात्मा व्याख्यातः यस्य ज्ञानः २ न पुनः द्या इति कुरोतीति च

तमप्येवं विमोक्तं पुनरुपयेह्य क्रामा विस्तृतिरुक्ता वडिताः सुखं कवः संत उपासते परमि वदे वं सुक्रं नृ बी जं यदेतत्प्रसिद्धं शरी
रोपादानं एण मतिवर्त्तंति च्छति गच्छंति धीरा बुद्धि मतो न पुन यो निप्रसर्पति च्छतस्तत्तज्जयेदित्यभिप्रायः। सुमुक्तो क्रामत्प
गएव प्रधानसाधनमित्येतद्विशेष्येति। क्रामान्योऽष्टाष्टेषु विषयान् क्रामयते मन्यमानस्तज्जगतां स्थितयमानः प्रार्थयते स
तै क्रामयिः क्रामेर्धर्माधर्मप्रवृत्तिदेतुविषयेषु रूपैः सह जायते तत्र तत्र यत्र विषये प्राप्ति निमित्तं क्रामाः क्रम सुष्ठु रूप
नियोजयंति। तत्र तत्र तेषु विषयेषु तैरेव क्रामैर्बहिः प्रीतो जायते। यस्तु परमार्थतत्त्व विज्ञानां व्याप्तिं क्रामाः क्रामयन्ते न परि
समंतत आत्मा क्रामाय स तस्य पर्याप्तं क्रामस्य कृतात्मनः। विद्या लक्षणादपरस्तु पादपनीयस्त्वेन परेण रूपेण तत्तत्
त्मा विद्यया यस्या कृतात्मनस्त्विदं वतिष्ठत्येव शरीरे सर्वधर्माधर्मप्रवृत्तिदेतवः प्रलीयंति विनय उपयांति नरमतीत्यर्थः
क्रामास्तज्जन्मदेतु विनाशान्न जायं त इत्यभिप्रायः। यद्येवं सर्वलानां तत्परम आत्मना न परं पुनरुपायेर्न सो वेदशास्त्रादियन
बाहुल्येन प्रवचननवन्यस्तथानमेधया ग्रंथार्थधारणशक्त्या न ब्रह्मना च्यते न। नापि नृत्यसाधवणेनेत्यर्थः। केन तद्विदितं च
त्युच्यते। यमेव परमात्मानमेष विद्वान्ब्रह्मणो ते प्राप्नुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लब्धः। नाद्येन साधनांतरेण नित्यं लब्धस्व
वैत्वा त्वादीशो सौ विद्वः आत्मना न इत्युच्यते। तस्यैष आत्मा। विद्या संछन्नां स्वरूपं तत्तत्स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रका
शयति प्रकाशवद्विद्यायां सत्यामा विस्तीर्णीत्यर्थः। तस्मादद्यत्यागे नात्मना न प्रार्थयते वात्मना न साधनमित्यर्थः। आत्मना
र्थनसहाय्यं चूतान्येतानि साधनानि ब्रह्मा प्रमादतपांसि लिङ्गयुक्ता नि संन्याससहितानि। यस्मादयं मात्मा ब्रह्मदेनेन
ब्रह्मप्रदीनेनात्मनिष्ठा जनि तदीयदीनेन न लब्धो। नापि लौकिकपुत्रपत्यादिविषया संगे निमित्तं प्रमादात्तथा रतप

द्युत्रियं आत्मक्रिडा आत्मरतिश्च न वितुं शक्नुः कश्चिद्वा लक्रिया विनिवृत्तौ ह्यात्मक्रिडो जवति । आद्युत्रियात्मक्रिडा यो विरो
 धा । न्नद्वितमः प्रकाशयोः युगपदेव त्रस्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेव तदनेन नृशानत्रमसिद्धयप्रतिपादनं म
 न्यावायो विमुचयसंन्यासयोगादित्यादि श्रुतिश्च । तस्मादयमेव ह क्रियावात्यो ज्ञानध्यानादि क्रियावानं स जीन्नाय
 मथादिः स न्यासी एव लक्षणो । नैतिवाद्यात्मक्रिडा आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठप्रधानः । अध
 नासत्त्वादीनि निन्दोः सम्यग्ज्ञानसद्गुणारणिसाधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येन सुषावदनपरित्याग
 न्यः प्राप्नुयः किंवत्तपसादि । इन्द्रियमन एकाग्रतया मनसश्चेन्द्रियाणां वेदाग्र्यं परमं तप इति स्मरणं । तच्छ्रद्धाकृतमात्म
 दर्शनमिन्द्रियस्वीकावात्परमं साधनं तपः । नेतरांशुयणादि । एष आत्मा लक्ष्य इत्यनुषंगः सर्वत्र सम्यग्ज्ञानेन यथावत्
 तद्दर्शनेन प्रत्यक्षयर्थेण मेधुना समावारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यं श
 त्यदीपवन्त्यायेनानुषङ्गयो वक्ष्यति वनयेषु जिह्वामृतं नमयावेति । क्रोसावात्मा यतैः साधनैः लज्यत इत्युच्यते ।
 तः शरीरे तमधेशरीरस्पर्शुडरीवावाशे चो निर्मथोदि । रुक्मवर्णः । शुचिशुद्धो यमात्मानं पर्यंत्युपलभते । य
 यतनशीलाः स न्यासिनः । ह्रीणदोषाः ह्रीणक्रोधादियित्तमलाः स आत्मनित्यं सत्यादिसाधनैः स न्यासिर्जितश्च त
 इत्यर्थो न ब्रह्मावित्त्वे सत्यादि जित्वाते । सत्यसाधनस्तु त्वर्थो यमर्थवाहः । सत्प्रमेव सत्यवानेव उच्यते । नानृतन
 नृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः संभवोऽयः पराजयो वा संभवति प्रसिद्धलोके स

जे

यो

१३॥

स्येव वा ज्योतिरस्या विना शिक्त्ररिः सर्वस्य उगत इशं उरुषं ब्रह्म योनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्म योनिस्तं ब्रह्म योनिं ब्रह्म
 लोवापरस्य योनिः सदा चैव पश्यति तदा स विद्वान् पश्यः सु एषा पश्ये ब्रह्म च ते ब्रह्मणी स ह्यने विध्य निरस्य दग्धा निरंजनो नि
 ह्नो विगत क्लेशः परमं प्रज्ञं निरतिशयं साम्यं समताम ह्यलक्षणं वै त विद्याणि साम्यानि यतो वांच्ये वाऽतोऽद्य लक्ष
 णमेतत्परमं साध्यं मुपैति प्रतिपद्यते किं यो यं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्व ईश्वरैः सर्व ईश्वरैः ब्रह्म रिस्तं व
 पयैति रिचुं च तत्कृणाहृतीयाः सर्व ईश्वरैः सर्व ईश्वरैः सर्व ईश्वरैः विनाति विविधं दीप्यते। एवं सर्व ईश्वरैः साक्षादा
 त्मना वेनाथमदमस्मीति विज्ञानं विद्वान् ब्रह्मार्थज्ञानमात्रेण च न च वतीत्येतत्किमिति वादी च्छतीत्यसर्वान् विद्वान्
 उशीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न च वतीत्यर्थः सर्व ईश्वरैः नान्यद
 स्तीति शृणुं तदा किं ह्यसावतीत्यवदेयस्य त्वं परमं न्यदृष्टमस्ति स तदतीत्यवदत्यं यं तु विद्वानात्मनो न्यन पश्यति ना
 न्यदृष्टोति नाच विज्ञानात् यतो नाति न विदति किं च आत्मन्नीऽः आत्मन्येव न्नीऽः न यस्य नान्यदृष्टं न ह्यदरा
 दिषु स आत्मन्नीऽः स्तथात्मरतिः आत्मन्येव च रती रमणं ग्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः न्नीऽः बाह्य साधन सापेक्षार
 तिस्तु साधन निरपेक्षा बाह्य विषय ग्रीति मात्रमिति शेषः। तथा क्रिया वा न्ज्ञान वा न्दे राग्यादि क्रिया यस्य सो यं कि
 या धान्समा सपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बुद्ध्यादि मनुवर्थयोरन्यतरोति रिच्यते। केचित् त्वग्निदोत्रा
 दि ब्रह्म ब्रह्म विद्यो सभुद्धयार्थमिच्छति तत्रैव ब्रह्म विद्वान् वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते। न हि बा

पञ्चमे विवेकतः अनन्तत्वं तदर्थं शरीरे निरुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वहः सर्वत्र सत्वोपाधिरीत्यरोनाश्यातिशेयताद्य
 सावुजयो नो ज्यो नो नित्यसाहित्यसत्तामात्रेण सत्त्वनिवाकशीतिपश्यत्येव ब्रह्मं दर्शितमात्रं हितस्य श्रेयिष्ठत्वं राजव
 त्। तत्रैव सति समानेव केयथोक्तेशरीरेषु लोकोन्माजीवः अविद्याकामममपन्नरागादिगुरुजारात्तातोऽनाबुद्धेव सा
 दैर्जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मजावमापन्नोऽयमेवादमनुष्यपुत्रोऽत्यन्तब्रह्मः स्मृतो गुणवान्निर्गुणः सुखीऽऽरब्धो वै प्रथो
 तास्त्यव्योस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते विद्युज्यते च संबन्धि बन्धवे रतोऽनीनायानवस्य विद्यमथोद्विष्टो मम
 विनष्टो मृतामेजाया किमे जीवितेनेत्येव दीनान्त्रावोऽनीनातया शोचति सतपते मुह्यमानोऽनेनैरनर्थप्रकारैरविवेकितया
 चिन्तामापद्यमानः स एव प्रेततिर्यक् मनुष्यादियो निष्ठा उच उवीयतावमापन्नः ब्रह्मविदने कजमकुर्वन्निधर्मसंवि
 तनिमित्तेन नैव चित्तरमकारुणिकेन दैर्जितियोगमार्गोऽस्मिन्मासत्यब्रह्मवर्चसर्वव्यागशमदमादिसंपन्नः स मादितात्मा स
 नृजपुंसे वितमने वै योगमार्गैः क्विन्निश्चयदायस्मिन्ब्रह्मे पर्यति ध्यायमानो न्य ब्रह्मोपाधिलक्षणादिलक्षणे मीशम
 ससारिणमशनायापि पासाशो क्रमोदकराष्टुधमतितीतमीशं सर्वस्य जगतोऽमदमस्यात्मा सर्वस्य समः सर्वत्र तस्मै
 नेतरोऽविद्या उ नितोपाधिपरिच्छिन्नो भवामीति विद्वति मदिमानं बज्रगङ्गापमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदेव द्रष्ट
 तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छेदसागराद्विप्रमुह्यते लतलह्यो भवतीत्यर्थः अन्योपि मंत्रममेवार्थमादसविस्त
 रायदायस्मिन्ब्रह्मे पर्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः पश्यते पश्यति सर्ववहुकमवर्णस्वयं ज्योतिः स्वभावं रुक्म

ता

य

१२१

३

तु यं ज्योतिषां ज्योतिर्वस्तु तदेव सत्यं सर्वतश्चिद्गारं वा वा २ नृणं विद्गारो नाम धेयमात्रमनृतमितरदित्येत मर्थं विस्तरेण देतुः
 प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मंत्रेण न रूपं संहरति । ब्रह्मे वोक्तं ब्रह्मणमिदं यत्पुस्तकं दृष्टेः । ब्रह्मे वा विद्यादृष्टिना प्रत्यक्षना
 समानं तथाप्युक्तं तथा हि एतच्च तथोच्यते एतथैवाधस्तादुक्तं यत्सर्वतो व्यापिवद्वायीनां । एतच्च तत्प्रगतं नाम रूपं ब्रह्म
 समानं । किं ब्रह्म ब्रह्मे वेदं विश्वं समस्तं मिदं जगद्गिरिष्ठं वरतमं ब्रह्म । ब्रह्म प्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वा मि व स पं प्रत्य
 यो ब्रह्मे वेदं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनं ॥ इति द्वितीयं ब्रह्म ॥ परा विद्योक्ता यया तदहं हं रुषारव्यं सत्यमधिगम्य
 ते । यदधिगमे ह्येयं दिससारं दारणस्यात्यं तिष्ठ विनाशः स्यात्तदहं नो पायश्च यो धनुराद्युपादानं तत्पुनर्योक्तः । अथेदं न
 तस्मद्ग्राणी सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थं मुक्तं रज्ज्वा रजः । आधान्येन तत्तन्निर्धारणं यच्च दारणं तरेण क्रियते । त्वं
 तदुत्तरं गच्छत्यात्मनमपि । तत्र सत्रं त्रतो मंत्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थं सुपद्य स्यते । द्वा द्वौ सुपणसुपणौ शोभनपतनैस्तु
 पणौ पक्षिणोऽसामान्या द्वा सुपणौ सयुजा सयुजो सदैव सर्वदा युक्तौ । सखा यो समानः । सखा तो समानानि द्व्यन्त्रिंशद्धारणा वेद
 त्रतो समानं मविशेषं सुपणं द्व्यधिष्ठानं तं ब्रह्म ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं
 पणौ विवेकं प्रणोपयोगार्थं मयं हि ब्रह्म ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं ब्रह्म मित्रं
 यस्तं परिष्कृतौ सुपणौ विवा विद्या क्राम क्रम वासनाश्चय लिंगोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोपरिष्कृत्यो रन्यएकः द्वे त्रयो लिंगोपा
 धिर्ब्रह्माश्रितः पिप्पलं क्रम निष्पन्नं सुखं दुःखं लक्षणं फलं स्वादु नेत्रं विनित्र वेदना स्वादु रूपं स्वादु चित्तं न ह्यत्यु

य

संतो
वा

ब्रह्म

देव

स्वायास

सं

शास्त्रद्वारे विप्रकृतं तद्वेशो ७

त्यवादिना नृत्तवाद्यलिप्यतेन विपर्ययोऽतः सिद्धं लोके सत्यस्य बलवत्साधनत्वं। किंवा शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशय
 यत्वं। इत्थं सत्येन यथा नृत्तवाद्यवस्थायां पंथादेव यानां खो वित्तनविस्तीर्णः सासत्येन प्रवृत्तो येन पंथासत्यप्रवृत्तिनेन नृत्त
 मतिश्चाक्रमं तैरुपयोदेन निवृत्तः। ऊहकमायाशायादं रं रं नृत्तवर्जिता। द्वापुत्रकामा विगतवृक्षाः सर्वतोयत्रयस्मित
 तरमार्थतत्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धिसाधनं परमप्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते वर्तते तत्र येन पंथा
 मति ससत्येन वित्ततइति पूर्वोक्तसंबन्धः। किंवा किं धर्मं वृत्तदित्युच्यते। वृत्तं नृत्तमद्वयतत्पत्तं ब्रह्म सत्यादि साधनसर्वतो
 व्याप्यत्वात् दिष्टां स्वयंप्रभुमनिर्दिष्टयोगो वरमत्त एव न विंतयितुं शक्यते। स्य रूपमिति च विंत्यरूपे सुदृष्टादृशादेरपि
 स्वस्मत्तरं निरतिशयं हि सोऽस्ममस्य सर्वकारणत्वादिनातिविविधमदित्यवद्राद्याकारेण जातिदीप्यते। किंयुद्धादिप्रकृतं दे
 र्वर्तते। विदुषामत्यंतागम्यत्वात्। कुलइददेदे चर्तिते समापेव विदुषाभातत्वात्सरांतरत्वाच्च। आकाशोप्यांतरातुते।
 इदं पश्य सुवेतनावस्थिते तन्निद्रितं स्थितं दर्शनादि क्रियावत्त्वेन योगिनिर्लक्ष्यमाणं। कुमुदाया बुद्धिस
 रूपायां। तत्र दिनिगुलं द्यते विद्वद्भिस्तथाप्य विद्यया संवृतं संनलक्ष्यते तत्र स्थ मेवाविद्वद्भिः पुनरप्यसाधारणतत्प ज्ञे
 साधनमुच्यते यस्मान्न बहुषाद्यते केनयिदं पश्यत्वात्। नापि दृष्टते वायाऽनभिधेयत्वात् नवान्यैर्देवेति तरेदिये। स्त
 पसा सर्वपाक्षि साधनत्वेपिन तपसा दृष्टते तथा वैदिकेनाग्निदोत्रादि कर्मणा प्रसिद्धमदत्वेपिन दृष्टते। किंपुनस्तस्य
 ग्रहणसाधनमित्याहुः। ज्ञानप्रसादेन आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन स्वर्ब्राह्मिना ज्ञानं वाच्यविषयरागादिदो
 षकलुषीतमप्रसन्नमशुद्धं सन्नबोधयति नित्यसन्निद्रितमप्यात्मतत्वं। मजावनचमिवाहं विबुधितमिव

५७
१७

वि०

सहितं तद्यदेतद्विषयसंसर्गजिनिरागादिमलकालुष्यापनयनादादशसितिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शांतमवतिष्ठते तदा
ज्ञानस्य प्रसादः स्यात्तेन विशुद्धसत्त्वं विशुद्धांतःकरणं योग्यो ब्रह्मद्रष्टुं यस्मात्तत्तत्तस्मात्तु तन्मात्मानं पश्यते पश्यति उपल
भतेति श्रुत्वा तं सर्ववयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रमनसा ध्यायमानश्चित्तयनाय
मात्मानमेव पश्यत्येवमुक्तः स्वरूपः येन साविशुद्धज्ञानेन तत्रैव तेन विहितं यः क्वासौ यस्मिन् शरीरे प्राणो वायुः पयश्चाप्रा
णो पातादिरजो देन संविज्ञासम्यक्प्रविष्टः तस्मिन्नेव शरीरे हृदये येन सादेय इत्यर्थः ब्रह्मशेन येन सावेदित इत्यादि प्राणै
सदेदियैश्चित्तं सर्वभूतः करणं प्रजानां मोतं द्वाष्टं येन हीरमिव स्नेहेन ब्राह्मणमिव चाग्निना सर्वदिग्गजानां मतश्चरणं चेत
नावत्प्रसिद्धं लोके स्मिंश्च चित्ते लेशादिमलं युक्तेषु भेदविशेषव्यवच्छेदात्मा विशेषेण स्वेनात्मना अवत्यात्मानं प्रका
शयतीत्यर्थः य एवमुक्तं तद्वत्क्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिरुक्तं पूजमादु यं यं लो
कं पित्रादि लक्षणं मनसा संविज्ञाति संकल्पयति मह्यमन्यमसौ चाभवेदिति विशुद्धसत्त्वं हीणं लेशात्मा विनि
र्भलांतकरणः कामयते। यांश्च कामान्प्रार्थयते नो गांस्तंतं लोकां जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्सं ब्रूयितान् नो गांस्तस्माद्विदुषः
सत्यासंब्रूयत्वादात्महमात्मज्ञानेन विशुद्धांतःकरणं ह्यर्ह्येत्सु जयेत्यादप्रहाजनशुश्रूषणमस्मारादिभिर्नृतिर्कामो
विच्यति मिच्छन्तः पूजादे एवा सौ ॥ यस्मात्सवेदज्ञानाति एतथोक्तं लक्षणं ब्रह्म परमं प्रकृतं धाम सर्वदामनामा
मयं ब्राह्मणं यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितं मर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा जति। शुद्धं शुचं।

वैकमं सुन्दरं

छत्रं

१४॥

स्वा

संसारविषयिष्ठिन्नसाधनसाध्यत्वाद्ब्रह्मसुखमस्तत्त्वान्नदेशपरिच्छेदेनगंतव्यं। यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्तर्हि ब्रह्मवशात्
 तदहंन्यासीत्सावयवमनित्यं न तत्र स्यान्न त्वेव विधं ब्रह्म न वितुमर्हत्यतस्तस्यापि नैव देशपरिच्छिन्ना न वितुं युक्ता
 न्नपियाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव भौतमिच्छति ब्रह्मविदो। न तु कार्यं नृत्तं क्रियमो ह्यव्याहृतं च ब्रह्माः प्र
 णादिगताः स्वातिष्ठुंगताः स्वस्वं ब्रह्मणंगता न्वन्तीत्यर्थः प्रतिष्ठा इति द्वितीया ब्रह्मवर्ते। पंचदशपंचदशरात्रायां
 त्वप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धाः देवाश्च देहाश्च याश्च कुरादि ब्रह्मणः भवेत्प्रतिदेवता स्वादित्यादिषु गतान्वन्तीत्यर्थः
 यानि यमुमुक्ता कृतानि क्रमाणि प्रवृत्तफलानि। प्रवृत्तफलानां सुपयोगे नैव ह्येतात्वा द्विर्जनमयस्यात्मा विद्य
 द्याधुपाधिमात्मत्वेन गत्वा ऊनादिषु स्वरूपेति विवेदिद्विप्रविष्टो देहजे देषु ब्रह्मणि तत्त्वार्थत्वात् तत्र तो
 यो विज्ञानप्रायस्त एते क्रमाणि विज्ञानमयस्यात्मोपाधपनये सति परे च दृश्येन तेऽहं ब्रह्मणो ब्रह्म
 रेऽमरेऽहतेऽनयेऽहवेऽनपरेऽनंतरेऽब्रह्मेऽह्येशिवेशां ते सर्व एकी न्वन्तीत्यविशेषतां गच्छं त्येव ब्रह्मभाष्यं तेऽहं
 द्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये धरापनय इव ब्रह्मो धराया ब्रह्माः। क्रिययथानयोगं गाद्याः स्पर्शमाना गच्छ
 त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्तास्तमदर्शितमवित्रोषात्मजा वंगच्छंति प्राप्नुवंति। नाम वस्त्रं यनाम रूपे विहाय हित्वा। तथा च
 विद्या कृतनाम रूपं विमुक्तः सन्निधानरादहं सत्त्वं कृतं तदिदं ब्रह्मण्यथो ब्रह्म कृतं सुपैत्युपगच्छति। न तु श्रेय
 स्यानेवे विद्याः प्रसिद्धाः व्रतः केशानामन्यतमेनाद्येन वारे चारिना व विधि तो ब्रह्म विदप न्यां गतिं सुतो गच्छति

५२

126(a)

न्यः पा रं धं क्रमेण संप्राप्ता ते न्ये नै स पर कृ पित्य पर धं स सा ल ह वं तो ये ब्र ह्मा दि योऽ १२

५३
126
1(A)

न ब्र ह्मे वा न । वि घ्न ये व स व प्र ति बंध स्या प नी त न्यो दे वि धा प्र ति बंध मा त्रे दि भो हो ना च प्र ति बंधो नि त्थ त्वा दा त्म न्द त्वा द्वा
तस्मा स य न्ना श्चि वे दो ने त त्प र म् ब्र ह्म वे द । सा ह्य द द मे वा स्मी ति स ना न्या ग ति ग छ ति । दे वे र पि त स्य ब्र ह्म प्राप्ति प्र ति वि श्वे न
श क्ता ते कृ त्नु मा त्मा हो षां ऋ व ति । तस्मा ब्र ह्म वि द्या न्त्रै स्तै व ऋ व ति । किं न ना स्य वि ऽ षोऽ ब्र ह्म वि त्कृ ते ऋ व ति ॥ किं न त र ति वा
कृ प ने कृ ष्ट वै वृ ष्ट नि मि त्तं भा न सं सं ता पं जी व न्ते वा ति क्रां तो ऋ व ति । त र ति पा प्मानं ध म्मा धि र्मी त्वं । शु द्धा यं गि चो र्द य वि
द्या यै । यं गि चो लि मु क्त स्म न्न मृ तो ऋ व ती त्थु क्त मे व न्नि य ते हृ द य यं गि रि त्या दि ॥ अथे दा नी ब्र ह्म वि द्या स प्र र म् दि
धूप प्र द र्श ने नो प सं हारं क्रि य ते ॥ त दे त द्वि या संप्र दान वि धान मृ चा मंत्रे ण न्यु क्त म पि प्र द र्श ति ॥ क्रि या वं तो यं यो क्त र म्
तुष्टा नं यु क्तः श्रो त्रि या ब्र ह्म नि ष्ठा न्त्र प र स्मि न् ब्र ह्म ण नि यु क्तः प र ब्र ह्म द्वा रु ष वः स्व य मे कृ ष्ट पि ण्क कृ पि ना म्
कृ ते कृ ष्ट ति श्रं यां तः श्र द्धा नाः सं तो ये ते प्रा मे व सं सं कृ ता त्म नां पा त्र च्च ता नां मे तां ब्र ह्म वि द्यां व दे त वृ था शि रो द्वा
ग्नि धा र ण्य ज न्म णं य धा र्थ वी णा नां वे द व्र तं प्र सि द्धं ॥ यं तु यै श्च वां णं वि धि व द्या था वि ध म नं तेषा मे व र्चा त दे त र क्त रं
सा त्म हृ दि रं गि रा ना म पु रा ष्व रं रौ न द्रा य वि धि व ऽ प स न्ना य ष्ट हृ व ते उ वा वै त द न्यो पि तथै व श्रे यो धि नं तु ष्ट कृ वे मां क
थं वि धि व ऽ प स न्ना य वृ था रि त्य र्थः ॥ नै त द्रु थ रू प मृ ची णं व्र तो व रि त व्र तः ना या प धी ते न प ण ति । वी णं व्र त स्य द्वि वि द्य
प्र ता य सं सं कृ ता ऋ व ती ति । स मा ह्य ब्र ह्म वि द्या ~~सं सं कृ ता~~ ब्र ह्मा दि र्ग त वं त अ ते प र म र्ष य स्ते न्यो क्त यो पि न मः । द्वि रं व न म् त्वा
द र्श यं मु उ क्त स मा ह्य र्थः ॥ इ ति श्री गो विं द ऋ व त्तु जा पा द शि ष्य स्य प र म् दं स प रि ब्रा ज द्रा या य स्य श्री म् कु क र ऋ व तः कृ ना व
ध वी णं मु उ क्तो प नि ष दि व र णं स मा ह्य ॥ ॥ श्री र क्तं ~~म व त~~ ३३ व र्जे मा दा व दि र दि ने ॥ द र्शि नु श्रीः ॥ कृ ष्णो ऽ य ति ॥

संतेभ्यो

५४